

Onderwijsdiscussies besteden doorgaans weinig aandacht aan de betekenis van het schoolgebouw. Onderwijshuisvesting wordt vaak denigrerend ‘stenen stapelen’ genoemd, en gezien als louter technische en financiële kwestie. Wilma Kempinga en Tjeerd Wessel betogen dat dit het onderwijs te kort doet. Een goed schoolgebouw is van grote waarde voor leerlingen: als derde pedagoog, als tweede thuis, en mogelijk als architectonische schoonheidsbeleving. De huidige gang van zaken schiet schromelijk te kort, maar het kan anders. Bijvoorbeeld in de aanpak van de duizenden bestaande schoolgebouwen die nu de grootste huisvestingsopgave vormen.

Door Wilma Kempinga & Tjeerd Wessel

Welkom in de wereld

Er staan bijna 10.000 schoolgebouwen voor basis- en voortgezet onderwijs in Nederland. De verantwoordelijkheid voor deze gebouwen ligt bij 1.500 schoolbesturen en 355 gemeenten. Per jaar beschikken zij samen over ruim 2,5 miljard euro voor onderhoud, uitbreiding en vernieuwing van hun schoolgebouwen. Het geld komt van het Rijk en belandt via de vng bij gemeenten en schoolbesturen in het basisonderwijs, en rechtstreeks bij schoolbesturen in het voortgezet onderwijs. De gebouwen bieden een onderkomen aan 2,5 miljoen leerlingen en 250.000 personeelsleden. Wie eindexamen aan de middelbare school doet, heeft in zijn leven al gauw 12.000 uur in schoolgebouwen doorgebracht, oftewel het equivalent van 1.500 achturige werkdagen, en dat is meer tijd dan op enige andere plaats behalve het ouderlijk huis.¹

Het schoolgebouw is een grote en sterk bepalende invloed op de kwaliteit en de beleving van het onderwijs, en we weten er verrassend weinig van. Veel onderwijskundigen hebben slechts een oppervlakkige belangstelling voor het schoolgebouw en het schoolerf. Zelfs bevlogen opvoeders en wethouders spreken vaak neerbuigend over ‘stenen stapelen’.

Het schoolgebouw als pedagoog, als thuis en als lieu de mémoire

¹ | De cijfers zijn hier afgerond. Bron voor gebouwen: Algemene Rekenkamer, *Schoolgebouwen primair en voortgezet onderwijs: de praktijk gecheckt*, Den Haag 2016 (het aantal gemeenten is geactualiseerd). Bron voor normuren en personeelssterkte: onderwijsincijfers.nl

Alsof een school niets anders is dan een doorsnee utiliteitsbouw, een kostenpost die nu eenmaal geregeld moet worden, en die met het onderwijs zelf niets te maken heeft. Dat is een misvatting.

De betekenis van het schoolgebouw wordt treffend omschreven in de pedagogiek van Reggio Emilia, die de leeromgeving beschouwt als 'de derde pedagoog'. Kinderen leren van elkaar, van volwassenen, en van de omgeving waarin zij verkeren. Ook wie verder niets van Reggio Emilia weet, kan inzien dat een gebouw waar kinderen zoveel tijd doorbrengen, per definitie een vormende kracht heeft die zorg vereist en welbewust kan worden benut. De school als leeromgeving moet zowel rust bieden als stimulerend zijn; de school als tweede thuis moet veiligheid en vertrouwde bieden; en idealiter biedt de school kinderen een vanzelfsprekende ervaring van waardigheid en schoonheid die misschien wel een leven lang meegaat. Met onze scholen heten wij de jongste generaties welkom in onze wereld en tonen wij wat zij ons waard zijn. En, wat zijn ze ons waard?

Kennis van zaken

In de komende tien jaar staat Nederland voor een grote scholenbouwopgave die sterk verschilt van de opgaven uit het verleden. De kern van deze opgave is transformatie in plaats van uitbreiding. Duizenden naorlogse schoolgebouwen hebben het einde van hun boekhoudkundige leven bereikt, of bereiken het binnenkort, en de vraag is wat we er dan mee willen doen.

Getransformeerde jarenzes-tigschool De Globe Haarlem Schalkwijk. Ontwerp Serge Schoemaker, na ontwerpend onderzoek Mevrouw Meijer.

FOTO: MAX HART NIEBRIG

De gebruikelijke routine in scholenbouwland luidt: sloop en nieuwbouw. Het is de weg van de minste weerstand, die bijna blindelings wordt aanbevolen door de invloedrijke sector van adviesbureaus en scholenbouwaannemers. Maar het is, zeker in deze tijd, een bijzonder slechte keus vanuit ieder oogpunt: functionaliteit, duurzaamheid, cultuurhistorie en verstandig financieel beheer. De eerste dringende opgave bestaat er daarom uit om de machine van de klakkeloze sloop tot stilstand te brengen en een manier te introduceren om beter na te denken over de beste aanpak.

Om de huidige stand van zaken te begrijpen, moeten we kort teruggaan naar de decentralisatie van de onderwijshuisvesting in 1997. De primaire bevoegdheid verschoof van het ministerie van ocw naar gemeenten en schoolbesturen, met het argument dat zij beter kunnen inspelen op lokale behoeften. Maar intussen gebeurde ook iets anders. Het ministerie was niet alleen een bolwerk van macht en regels, maar ook van kennis. Wie op een verstandige, inhoudelijke en inspirerende manier met onderwijshuisvesting wil omgaan, heeft een breed palet aan deskundige kennis nodig. Kennis van theorie en praktijk, kennis van interessante ontwikkelingen elders in het land en daarbuiten, kennis van te vermijden fouten, kennis vanuit onderwijskundige, maatschappelijke, architectonische en organisatorische hoek. Die expertise is altijd nodig, ongeacht op welke bestuurslaag de bevoegdheid ligt.

Maar in de loop van het decentralisatieproces is dat indrukwekkende kenniscentrum verdampt. Gemeenten en schoolbesturen hebben geen toegang meer tot belangeloze, publieke kennis. Ze moeten het zelf uitzoeken en onder ingewikkelde en krappe omstandigheden zelf het wiel weer uitvinden. Vaak weten ze niet eens wát ze niet weten. Om het kennisgat te vullen, gaan ze bij commerciële adviesbureaus te rade. Een handvol bureaus en kennisnetwerken vormt de nieuwe grootmacht in de scholenbouw, met ongeveer evenveel invloed als het ministerie voorheen, maar dan minder zichtbaar en minder democratisch controleerbaar. De bestuurlijke decentralisatie heeft zo geleid tot een sluipende commerciële recentralisatie.

Een tweede nawee van de decentralisatie zijn de structureel te lage budgetten. In de jaren tachtig is het normkosten-model geïntroduceerd dat in essentie nog altijd bestaat: het rijk stelt normen voor scholenbouw en zet daar een kostenvergoeding tegenover. De twee zijden van dit model hebben zich echter sindsdien los van elkaar ontwikkeld, en de vergoeding zit nu al jaren ver onder het reële kostenniveau, tot wel 40 procent.² Gemeenten en schoolbesturen moeten met kunst- en vliegwerk dit gat zien te overbruggen. Dat kan door ingewikkelde en vaak riskante financierings- en projectontwikkelingsconstructies, of door de gebouwen tot op het bot uit te kleden. Het dwingt tot een sterke fixatie op geld en haalbaarheid, ten koste van aandacht voor inhoudelijke, onderwijskundige en architectonische afwegingen voor de lange termijn.

De bestuurlijke decentralisatie heeft geleid tot een commerciële recentralisatie

² | Het bureau BDB Bouw- (kosten)data berekende in 2017 een verschil tussen normvergoeding en bouwkosten van 36 tot 48 procent. Op basis hiervan adviseerde de VNG de gemeenten in maart 2018 om het budget voor onderwijshuisvesting met 40 procent te verhogen. Waar gemeenten het geld vandaan halen, is hun eigen zaak; er komt geen extra geld van het rijk. Veel gemeenten hebben de afgelopen jaren juist in hun budgetten voor onderwijshuisvesting gesneden, onder meer om de tekorten in de jeugdzorg te dekken. Bron: 'VNG: gemeenten moeten meer geld besteden aan scholen', NOS Nieuws, 29-3-2018.

Behoud en transformatie van bestaande scholen is superieur aan sloop en nieuwbouw

Beslissingen over scholenbouw zijn in deze situatie vaak gebaseerd op een smalle kennisbasis. Technische en financiële eisen zijn dominant, en adviesbureaus zijn er vooral op gericht de angst voor risico's in te dammen. Overall in het land worden dezelfde oplossingen voorgesteld; van de decentralisatiedoelstelling van lokaal maatwerk komt weinig terecht. Wanneer de 'inhoud' van de school aan de orde komt, gebeurt dit meestal in oppervlakkige sjablonen. De hypes wisselen elkaar rusteloos af. De nog niet eens zo oude rage van de brede school is alweer voorbij; iedere school wil leerpleinen en grote aula's omdat iedereen ze wil; klaslokalen zijn de stiefkindjes van de school geworden terwijl daar nog altijd de meeste tijd wordt doorgebracht. Veel scholen hebben grote moeite een 'onderwijskundige visie' te verwoorden en laten ook dat over aan externe adviseurs. Op technisch vlak zijn er eveneens hypes, vaak aangejaagd door tijdelijke potjes geld. Tien jaar geleden was dat het programma 'Frisse scholen' waarmee de rijksoverheid de bedrijfstak van de installatietechniek door de economische crisis hielp. Daarna kwam 'Nul op de meter' dat een beperkte, bijna karikatuurale aanpak van verduurzaming propageert. Het brede palet aan kennis dat voor een school nodig is, is opgeknipt en versnipperd, en alle niet-technische inzichten dreigen te verwaaien.

Tot zover de contouren van een neurotisch scholenbouwklimaat, waar de fixatie op geld juist tot ondermaatse uitgaven leidt en goedkoop duurkoop blijkt. En waarin zelden de tijd en de rust wordt genomen om met alle betrokkenen na te denken en te praten over de betekenis van scholenbouw in brede zin. Terwijl het anders kan.

Cultuurhistorie en duurzaamheid

In dit licht kunnen we ook de toekomstkansen van bestaande schoolgebouwen benaderen. Het gaat vooral om scholen vanaf de jaren zeventig; de eerdere scholengeneratie van de wederopbouwtijd is al grotendeels gesloopt. Deze massale sloop was een ernstig en onnodig verlies, en voor de jaren-zeventig scholen is tijdig een beter beleid gewenst.

De huidige praktijk is sterk voorgeprogrammeerd op sloop en vervangende nieuwbouw. Als argumenten worden genoemd dat oude scholen niet geschikt zijn voor het huidige en toekomstige onderwijs, dat ze bouwkundig en technisch gedateerd zijn, en dat duurzaamheid het best in nieuwbouw te bereiken is. Geen van deze argumenten is houdbaar, en het is zorgelijk dat ze nog alom worden geslikt.

Nederland had in de decennia na de Tweede Wereldoorlog heel veel nieuwe scholen nodig. Er werd intensief nagedacht over het ontwerp van goede, bruikbare en efficiënte gebouwen. Dit leidde tot unieke monumenten maar vooral tot standaardscholen met een hoge standaard. Aanvankelijk waren het scholen met grote, hoge en lichte lokalen en zo min mogelijk overige ruimten; in de jaren zeventig werd hieraan een grote, centrale gemeenschapsruimte toegevoegd. Al deze scholen waren en zijn flexibel in het gebruik. Ze hebben zich een halve eeuw lang met gemak aan iedere nieuwe onderwijskundige praktijk aangepast, en dat

FOTO: PETER TIJHUIS

kunnen ze in de toekomst blijven doen. Functioneel is er daarom geen reden deze scholen te slopen. Dat ze technisch verouderd zijn en het onderhoud vaak is verslonsd, is gemakkelijk te verhelpen. Nieuwbouw kan zich tot kleine toevoegingen beperken.

Deze scholen zijn tevens een herkenbaar onderdeel van de naoorlogse geschiedenis en van de wijken waarin ze staan. Ze hebben cultuurhistorische waarde, en ze zijn een *lieu de mémoire*, een verzamelplaats van herinneringen van de talloze mensen die er als leerling of ouder mee verbonden zijn geweest. Alleen al deze sociale en historische verwevenheid is reden voor zorgvuldigheid.

Behoud en transformatie is bovendien de beste keus uit oogpunt van duurzaamheid en circulariteit. De bouwsector is een van de grootste energieverbruikers en CO₂-producenten. Sloop en nieuwbouw betekenen een enorme verspilling van 'embedded' energie en materialen, en zijn in het licht van de klimaatopgave in feite onhoudbaar. Dat compacte nieuwbouw een lager dagelijks energieverbruik heeft, weegt daar niet tegenop. Ook vanuit dit oogpunt is behoud en transformatie superieur aan sloop en nieuwbouw. Hierbij komt dat transformatie gemakkelijk gefaseerd kan gebeuren en in de regel minder kost dan vergelijkbare nieuwbouw. Voor hetzelfde geld krijg je meer school.

Getransformeerde jaren-zeventig school Molenwiek Dalton in Haarlem Schalkwijk. Ontwerp Korth Tielens architecten, na ontwerpend onderzoek door Mevrouw Meijer.

De nieuwe school daalt niet als een ufo op hen neer, maar ontstaat uit een intensieve wisselwerking tussen alle betrokkenen en de architect

3 | Dit is een bewuste keuze. De scholenbouwwereld is voor de meeste architecten vrijwel ontoegankelijk doordat Nederland de Europese aanbestedingsregels zo interpreteert dat feitelijk alleen architecten die al een school hebben ontworpen kans maken om een school te ontwerpen. Mevrouw Meijer laat zien dat Nederland hiermee veel ontwerpkracht misloopt, en ook dat het ontwerpen van een school geen gespecialiseerde *rocket science* is, maar een opgave die iedere goede architect aankan.

Wilma Kempinga & Tjeerd Wessel zijn werkzaam voor Stichting Mevrouw Meijer, een ideëel onderzoeksbureau op het gebied van onderwijs en architectuur.

Wie voor de toekomst uitgaat van het bestaande schoolgebouw, kan bovendien profiteren van de ervaringskennis van de bestaande gebruikers (schooldirectie, leerkrachten, leerlingen, ouders, gemeentelijke diensten). De nieuwe school daalt niet als een ufo op hen neer, maar ontstaat uit een intensieve wisselwerking tussen alle betrokkenen en de architect. Vervreemding maakt plaats voor verbondenheid. Ook alle vormen van professionele en praktische kennis, en alle materiële en immateriële eisen en wensen, verbinden zich in een gezamenlijk, integraal en herkenbaar ontwerp.

Meer witte raven

Met ons ideële onderzoeksbureau stichting Mevrouw Meijer hebben wij de afgelopen tien jaar veel onderzoek gedaan naar de mogelijkheden om bestaande scholen een nieuwe toekomst te geven. Als casussen nemen we scholen waarmee daadwerkelijk iets moet gebeuren. We werken in opdracht van gemeenten en schoolbesturen, die ons ontwerpend onderzoek gebruiken om in beeld te krijgen 'wat je kunt willen' en om betrokkenheid en kennis te vergroten. We schakelen jonge architecten in die hun analytische, ontwerpende en communicatieve vaardigheden voor het eerst op de scholenbouw richten.³ We betrekken de school, gemeentelijke diensten en anderen in een intensief participatietraject, waarin alle vormen van kennis worden uitgewisseld zodat ze het ontwerp ten goede komen. Ook laten we van elk studieontwerp de kosten en de milieulast calculeren.

Het resultaat is een uitgebreide catalogus van aantrekkelijke en realistische ontwerpen. Ze bewijzen dat historische scholen ook scholen van de toekomst kunnen zijn, en dat daarin een grote diversiteit mogelijk is. Een prachtig voorbeeld is de basisschool Molenwiek Dalton in Haarlem, oorspronkelijk uit 1975, vorig jaar gerenoveerd en uitgebreid door Korth Tielens Architecten, en meteen bekroond met de Haarlemse architectuurprijs, de Lieven de Key Penning.

Tegelijkertijd merken we keer op keer hoezeer onzekerheid de wereld van de scholenbouw beheerst. Het vermijden van risico's is een tweede natuur geworden, en dat reduceert ook het 'risico' dat er een prachtig schoolgebouw ontstaat. Architectuur wordt gezien als een risico, vernieuwing wordt gezien als een risico, afwijken van de weg van de minste weerstand wordt gezien als een risico. Het resultaat is te vaak ondermaats. Werkelijk aantrekkelijke scholen, waarin je de volgende generatie welkom wilt heten, zijn witte raven. En dit alles blijft voortbestaan zolang de publieke opinie en de politieke meningsvorming zich onverschillig tonen. Maar dat kan veranderen. ●